Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκογχοι
χριστιανικοί ναοί

Γ. Γούναρης

doi: [10.12681/makedonika.542](https://doi.org/10.12681/makedonika.542)

Copyright © 2014, Γ. Γούναρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γούναρης Γ. (1982). Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκογχοι χριστιανικοί ναοί. *Μακεδονικά*, 22(1), 514–522.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.542>

γωγικό εμπόριο, την αγροτική οικονομία, την οικονομική πολιτική των Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων στὴ Θράκη, τὴν οικονομικὴ λειτουργία τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν τῆς Θράκης, τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τῶν Ῥακῶν βασιλείων, τὴν κοινωνικὴ δομὴ τῆς Θράκης, τὴν κοινωνικὴ καὶ νομικὴ θέση τῶν Ῥακῶν ποὺ ζοῦσαν μέσα στὶς ἐλληνικὲς ἀποικίες, τὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων καὶ τῶν Ῥωμαίων καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ομάδων τῆς Θράκης.

Πολύτιμη ἀκόμα στοιχεῖα προσφέρει ἡ διατριβὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων λατρειῶν, στὴν ἱστορία τῆς τέχνης, καθὼς καὶ στὸν τομέα τῆς γλωσσολογίας (εἰδικότερα τῆς ἀνθρωπωνυμολογίας καὶ τοπωνυμολογίας). Κυρίως ὁμως ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ σπουδαία συμβολὴ στὴν ἐπιγραφικὴ ἐρευνᾶ τῆς Θράκης. Κατ' ἀρχὰς δίνει ὅλη τὴ σχετικὴ ἐπιγραφικὴ βιβλιογραφία, ποὺ εἶναι πολυτιμότερη γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἐρευνες, λόγω τῆς ἔλλειψης ἐνὸς corpus ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θράκης μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἔκταση ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐπειτα ἡ διατριβὴ προσφέρει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὸ σχολιασμὸ καὶ τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ καινοῦργιου ἐπιγραφικοῦ ὕλικου ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ μελλοντικὰ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές.

Γενικὰ ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ πολύτιμη συμβολὴ στὴν ἐρευνᾶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα ὁμως τῆς ρωμαϊκῆς, ἐφόσον τὸ περισσότερο ὕλικό (κυρίως ἐπιγραφικὸ καὶ νομισματικὸ) ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀνήκει στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ συγκεκριμένα στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἔτσι στὴν οὐσία ἡ διατριβὴ διαφωτίζει τὴν πολιτικὴ καὶ κυρίως τὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τριῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν: τῆς Θράκης, τῆς Κάτω Μοισίας καὶ τῆς Μακεδονίας (τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματός της). Γιατὶ στὸ ἔδαφος τῶν ρωμαϊκῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν ἐκτείνονταν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας Θράκης. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, προσφέρει ἡ διατριβὴ πολλὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν γενικότερα προβλήματα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι ὁ ρωμαϊκὸς ἀποικισμὸς, ἡ ἀμυντικὴ, οἰκονομικὴ καὶ ἐπαρχιακὴ πολιτικὴ τῆς Ῥώμης, ἡ διάδοση τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας στὶς ἐπαρχίες τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, οἱ σχέσεις τῶν Ῥωμαίων μὲ τοὺς ντόπιους κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν κ.ἄ.

Δ. ΚΑΝΑΣΤΟΥΛΗΣ

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ νοαί, Ἀθῆναι 1976, 80, σσ. 554, πίν. 635 ἐντὸς κειμένου, μὲ γαλλικὴ περίληψη σσ. 543-547 (ἐκδ. ΓΡΗΓΟΡΗ).

Ὁ συγγρ. τοῦ καλαίσθητου καὶ ὀγκώδους αὐτοῦ τόμου δὲν εἶναι ἄγνωστος στὸ ἐλληνικὸ καὶ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ κοινόν. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐργασία ποὺ θὰ προσπαθίσουμε νὰ παρουσιάσουμε στὴ συνέχεια καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴ διδακτορικὴ τοῦ διατριβῆ, ἔχει γράψει πολυάριθμες μικρὲς καὶ μεγάλες μελέτες καθὼς καὶ βιβλιοκρισίες, νεκρολογίες κ.ἄ., καθὼς καὶ ἄλλα τρία ἄρθρα καὶ ἓνα βιβλίον σὲ συνεργασία μὲ τὸν καθηγ. Ν. Μουτσόπουλο.

Τὸ παρὸν βιβλίον, ποὺ ἀντίκειμένον του εἶναι οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ νοαί, χωρίζεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια. Μετὰ ἀπὸ ἓνα μικρὸ σχετικὰ Πρόλογον, τὸ Μέρους Ι (σσ. 3-11) εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη στὴν προβληματικὴ τοῦ ἔργου. Δίνει τὸν ὀρισμὸ τῶν δικογχῶν ναῶν καὶ τοὺς διαχωρίζει ἀπὸ τοὺς δίκλιτους: δικογχοὶ εἶναι γενικά οἱ μονόχωροι (μονόκλιτοι) νοαί ποὺ ἔχουν δύο ἀνεξάρτητους χώρους ἱεροῦ ἢ καὶ δύο ἀψίδες. Πρέπει δὲ κατὰ τὸ συγγρ. νὰ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς δίκλιτους ναοὺς καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὰς μὲ δύο ἀντικρυστὲς κόγχες. Τὶς βασιλικὰς αὐτὲς ποὺ βρίσκονται κυρίως στὴ Βόρεια

‘Αφρική, ‘Ιβηρική Χερσόνησο, ‘Ιταλία, Λυβία και Αίγυπτο αλλά και στην περιοχή της Ρηνανίας ο συγγρ. τους ονομάζει, πολύ όρθα, ἀμφικόγχους (και όχι δίκωγχους). ‘Ο όρος αποδίνει πολύ καλά τους γαλλικούς absides en regard l’une de l’autre, basiliques à deux sanctuaires opposées και basiliques à contre-abside circulaire και τους ανάλογους Ιταλικούς controabsidato και chiese ad absidi contrapposte και τους Ισπανικούς controabsis και absides contrapuestas.

‘Ο όρος δίκωγχος, κατά το συγγρ., χρησιμοποιήθηκε ήδη από το 1909 από τον Γ. Λαμπάκη και το 1930 από τον Ι. Μηλιόπουλο. Παρόλο που δεν είναι τόσο πετυχημένος έχει καθιερωθεί και χρησιμοποιείται από τους περισσότερους νεώτερους Έλληνες έρευντές, ενώ οι περιφραστικοί όροι «δίδυμος άψις», «δίδυμο κόγχαι Ιεροῦ», που χρησιμοποίησε ο Ν. Δρανδάκης και «ναοί μετά δύο κογχῶν Ιεροῦ», που χρησιμοποίησε ο Α. ‘Ορλάνδος δεν επικράτησαν γιατί είναι δύσχρηστοι. ‘Ο συγγρ. στην ανάπτυξη του θέματός του ακολουθεί τον όρο «δίκωγχος» «τόσο επειδή είναι παλαιότερος, όσο και γιατί τὸν θεωρεῖ πιὰ ὀριστικά καθιερωμένο».

‘Ανάλογα με τὴ διαμόρφωση τοῦ Ιεροῦ οἱ δίκωγχοι ναοὶ διακρίνονται κατὰ τὸ συγγρ. σὲ τρεῖς κατηγορίες:

α) ναοὶ ποὺ ἔχουν δύο πλήρη Ιερά. ‘Ο ἀριθμὸς τους εἶναι πολὺ μικρὸς καὶ βρίσκονται κυρίως στὴν Ἀρμενία. Μερικοὶ ἀπ’ αὐτοὺς ἔχουν προέλθει ἀπὸ μετασκευὴ δικλῖτων, ἐνῶ ἄλλοι εἶναι δικλῖτοι μικροῦ μήκους μὲ ἐνιαῖο νάρθηκα.

β) οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχουν ἓνα Ιερὸ μὲ δύο κόγχες ἴδιου περίπου ὕψους καὶ πλάτους, ποὺ εἶναι συμμετρικὰ τοποθετημένες ὡς πρὸς τὸν κατὰ μήκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Τους ναοὺς ποὺ ἔχουν μὲν δύο ἰσοῦνεις καὶ ἰσοπλατεῖς κόγχες, ἀλλὰ ἡ μία βρίσκεται στὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ ὁ συγγρ. τους ονομάζει ψευδοδίκωγχους. Συναντῶνται κυρίως στὴ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (π.χ. τὰ παρεκκλήσια κοντὰ στὴ λητὴ τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Γρηγορίου καὶ ‘Εσφιγμένου). Τὴν κατηγορία αὐτὴ ὑποδιαιρεῖ σὲ τρεῖς παραλλαγές: στὴ Β1 κατατάσσει τοὺς ναοὺς ποὺ οἱ δύο τους κόγχες, συνήθως ἡμικυκλικές, προβάλλουν ἐλεύθερες στὴν κάτωψη. Στὴν παραλλαγὴ αὐτὴ ἀνήκουν οἱ περισσότεροι γνωστοὶ δίκωγχοι. Στὴ Β2 κατατάσσει τοὺς ναοὺς ποὺ οἱ κόγχες τους ἐγγράφονται σὲ μιὰ μεγαλύτερη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἔτσι ποὺ ὁ ναὸς ἐξωτερικὰ φαίνεται ὡς μονόκογχος. Στὴν παραλλαγὴ ἀνήκουν πολὺ λίγα γνωστὰ παραδείγματα. Τέλος στὴ Β3 παραλλαγὴ οἱ δύο κόγχες ἐγγράφονται στὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου. Πολλὰ μνημεῖα τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς βρίσκονται στῖς Κυκλάδες, καὶ χρονολογοῦνται στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ, καὶ ἄλλα στὴν Ἀρμενία.

γ) Στὴν τρίτῃ κατηγορίᾳ ὁ συγγρ. ἐντάσσει ὅλους τοὺς ἄλλους ναοὺς ποὺ ὁ καθένας τους εἶναι ἓνα πραγματικὸ unicomp καὶ δὲν ἔχουν καμία μορφολογικὴ σχέση μεταξύ τους.

Στατιστικὰ οἱ 118 ναοὶ ποὺ μελετᾷ ὁ συγγρ. ἀνήκουν τὸ 6% στὴν Α’ κατηγορίᾳ, τὸ 47% στὴ Β1, τὸ 9% στὴ Β2 καὶ τὸ 22% στὴ Β3. Στὴ Γ’ ἀνήκει τὸ 4%, ἐνῶ ἓνα ποσοστὸ 12% δὲν εἶναι δυνατό νὰ χαρακτηριστεῖ.

Σύμφωνα με τὴ γνώμη τοῦ συγγρ. ἓνα μεγάλο μέρος τῶν δίκόγχων ναῶν εἶναι ἀγνωστοὶ ἢ ἐλάχιστα γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ καὶ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ κοινόν. Δεκατρεῖς ναοὶ στὴ Νάξο, Τήνο, Κύθνο, Σίφνο καὶ ‘Ικαρία ἐπισημάνθηκαν ἀπὸ τὸ συγγρ., ἐνῶ ἄλλοι πέντε ναοὶ (Μ. ‘Ασία, Θήρα, Φωκίδα) χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς δίκωγχοι. ‘Επίσης γιὰ πρῶτὴ φορὰ δημοσιεύονται στοιχεῖα γιὰ δέκα δίκωγχους ναοὺς τῆς Δωδεκανήσου.

‘Όσον ἀφορᾷ τὸ Μέρος Ι τοῦ βιβλίου, ποὺ παρουσιάσαμε, θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε πῶς θὰ ἦταν πιὸ πλήρες, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἐν στίς ἀντίστοιχες κατηγορίες ναῶν ἀναφέρονταν καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα μὲ παραπομπές στὸ corpus, ποὺ ἀκολουθεῖ, καὶ ἐὰν δινόνταν ἓνας ὁλοκληρωμένος στατιστικὸς πίνακας.

Τὸ Μέρος ΙΙ (σσ. 15-315) ἀποτελεῖ τὸ corpus. ‘Ο συγγρ. καθόρισε νὰ συγκεντρώσει,

ύστερα από έρευνες δέκα έτών, τó ύλικό 118 μνημείων τού σπάνιου αúτου τύπου, πού προέρχονται από τó γεωγραφικό χώρο πού όρίζεται από τή Μ. Άσία μέχρι τή Γαλλία και τή Γερμανία. Πολλές φορές αναγκάστηκε νά χρησιμοποιήσεί βιβλιογραφία σέ μη διειθερείς γλώσσες. Τά μνημεία μελετώνται κατά γεωγραφικές περιοχές. Τούτο είναι μὲν σωστό, άλλα ίσως θά ήταν προτιμότερο και όρθότερο νά ταξινομηθούν κατά τύπους, γεγονός πού θά διευκόλυνε τίς συγκρίσεις και τήν εξαγωγή συμπερασμάτων. Έξετάζονται με τή σειρά τά μνημεία τής Μ. Άσίας, Άρμενίας, Ρωσίας, νησιωτικής και ήπειρωτικής Έλλάδας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας, Ίταλίας, Γαλλίας, Έλβετίας, Γερμανίας και Αúστριας και δίνονται περιληπτική άλλα άκριβής περιγραφή τεκμηριωμένη με σχέδια και πλούσιο φωτογραφικό ύλικό. Όταν πρόκειται γιά μνημεία άδημοσίευτα τότε οί περιγραφές είναι πιο αναλυτικές και τά σχέδια και οί φωτογραφίες περισσότερες.

Τό Μέρος ΙΙΙ (σσ. 321-368), πού αποτελείται από έξι κεφάλαια, είναι άφιερωμένο στά γενικά και ειδικά χαρακτηριστικά τών δικογγων ναών. Πριν από τó μέρος αúτό προτάσσεται χάρτης, όπου σημειώνονται οί περιοχές στίς όποιες βρίσκονται οί δικογχοι ναοί. Στό Ι κεφ. γίνεται λόγος γιά τή γεωγραφική εξάπλωση τών δικογγων ναών. Όλοι οί ναοί αúτοι βρίσκονται σ' ένα χώρο πού κατά τó συγγρ. σχηματίζει ένα τόξο, πού τó ένα του πόδι βρίσκεται στήν Άρμενία και τó άλλο στήν Άπουλία. «Άπό δώ τó τόξο μας κατά ένα τρόπο διχάζεται: από τή μιá ακολουθεί τήν Άδριατική και καταλήγει στή Λομβαρδία, τή λομβαρδική Έλβετία, γιά νά καταλήξει στή Λίμνη τής Κωνσταντίας και τó αúστριακό Schwaz. Άπ' τήν άλλη τó τόξο περιλαμβάνει τά νησιά τού Τυρρηνικού, τίς άκτές τής Lunigiana, καθώς και τίς άκτές τής ΝΑ Γαλλίας».

Στή συνέχεια ó συγγρ. σημειώνει πώς ή ύπαρξη παραδειγμάτων από τήν Άρμενία μέχρι τήν Άπουλία είναι πολú φυσική άφου, όπως έχει σημειωθεί και από άλλους έρευνητές (Σωτηρίου, Ξυγγόπ., λο, Βοκοτόπουλο), οί περιοχές βρίσκονται στό γεωγραφικό χώρο τής λεγόμενης «Σχολής τής Άνατολής» τής παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Σχετικά δέ με τούς ναούς πού βρίσκονται στίς «μασχάλες» τής ιταλικής χερσονήσου, καθώς και σέ περιοχές πού γειτονεύουν με τή βόρεια Άδριατική συμπληρώνει πώς ή παρουσία τους όφείλεται στό ότι ήταν και είναι λιμάνια άπ' όπου ή Εúρωπη έπικοινωνούσε με τά ανατολικά παράλια τής Μεσογείου και τούς άγίους Τόπους.

Ή άπουσία δικογγων ναών από τή Σικελία άποδίνεται από τó συγγρ. στό γεγονός ότι τó νησί δέν δεχόταν εύκολα ανατολικές επιδράσεις. Θά μπορούσαμε όμως νά συμπληρώσουμε, όπως γράφει και ó R. Carraja (στή βιβλιοκρισία του γιά τούς δικογγους, R.A.C, 3-4, 1979, 377-390), πώς ή θέση τού νησιού στό κέντρο τής Μεσογείου τού έδινε τή δυνατότητα νά δέχεται και άλλες επιδράσεις ιδίως άραβικές.

Σχετικά δέ με τούς δικογγους πού βρίσκονται σέ περιοχές τής Δύσης, πάντοτε, όπως λέγει ó συγγρ., οί περιοχές αúτές είχαν στενές έμπορικές σχέσεις με τήν Άνατολή και εκτός από τó δικογχο σχέδιο τού ναού τους ύπάρχουν πάντα στόν ευρύτερο γεωγραφικό τους χώρο πολλές ανατολικές επιδράσεις.

Στό ΙΙ κεφ. εξετάζεται ή θέση όπου χτίστηκαν οί δικογχοι ναοί. Πριν από τó κεφ. παρεμβάλλεται ένας πίνακας, όπου ένδεικτικά σημειώνονται οί θέσεις τών 115 από τούς 118 ναούς τού corpus. Σέ ύποσημείωση ó συγγρ. (σ. 325) δικαιολογεί γιati δέν περιλαμβάνει τούς ναούς τού Ala Kilise τής Κιλικίας, τού Saint Gall και τής Santa Maria del Castello στό Mesocco τής Έλβετίας. Σωστότερο θά ήταν, νομίζω, νά μη περιλαμβάνονταν και στό corpus. Θά μπορούσε ó συγγρ. νά άνασκευάσει τίς άπόψεις παλιότερων έρευνητών σέ ύποσημείωση και έτσι θά απέφυγε τήν άδικη γι' αúτον κριτική τού Urs Peschlow, ó όποιος, μη καταλαβαίνοντας προφανώς τó κείμενο τού Γ. Δημητροκάλλη, τού καταλογίζει ότι περιλαμβάνει τó ναό τού Saint Gall ως μοναδικό άντιπρόσωπο όλων τών εκκλησιών με δύο κόγχες (άντικρυστές) από τήν παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι τó Δυτικό Μεσαίωνα και

χέια που διέφυγαν την προσοχή των μελετητών τους. Συνεχίζοντας εξετάζει τις ονομασίες των δικόγγων ναών και παρατηρεί πώς μερικοί απ' αυτούς είναι αφιερωμένοι σε άγιους είτε καθαρά ψυχοπομπούς (όπως π.χ. ο άρχάγγελος Μιχαήλ και ο άγ. Μερκούριος) είτε σε άγιους που σε μερικά μέρη θεωρούνται ψυχοπομποί (όπως π.χ. ο άγ. Νικόλαος στη Σύμη). Υπάρχουν επίσης δίκωγοι ναοί αφιερωμένοι στην άγ. Παρασκευή ή οποία ταυτίστηκε με την ημέρα Παρασκευή, που σε μερικά μοναστήρια είναι αφιερωμένη στη μνήμη των νεκρών. Τέλος δίκωγοι ναοί είναι αφιερωμένοι στον άγ. Αθανάσιο, το όνομα του οποίου θυμίζει την άθανασία της ψυχής, καθώς και στην Κοίμηση της Θεοτόκου, όνομα-σία κατάλληλη για κοιμητηριακούς ναούς, ενώ άλλοι θεωρούνται νεκροταφειακοί από τη διακόσμηση που έχουν και ιδίως την παράσταση του Τριμόρφου της Δεήσεως στην κόγ-χη.

Στο μικρό σχετικά κεφάλ. IV ασχολείται με τους τύπους των ναών που έχουν δίκωγα ιερά. Έτσι συμπερασματικά κάπως αναφέρει, ότι το δίκωγο σχήμα συνδυάστηκε εκτός από τους μονόχωρους (μονόκλιτους) και με ναούς άλλων τύπων, όπως με τρουλαίες βασιλικές, με βασιλικές με συνεπτυγμένο τρούλο, με σταυρικές βασιλικές, με ναούς σχήματος ελευθέρου σταυρού, με μονόκλιτους σταυροειδείς ναούς, καθώς και με κυκλικούς. Σε μερικές περιπτώσεις τα παραδείγματα των ναών είναι μοναδικά, (Yusuf Koz Καπαδοκίας, "Αγ. Γεώργιος Λευκός Καρπάθου κ.ά), ενώ όσον αφορά τα βαπτιστήρια τέσσερα από αυτά που αναφέρονται στο corpus είναι δρομικοί χώροι, ένα είναι κυκλικό και ένα πλυν-γωνικό. Ίσως, γράφει ο συγγρ., κανένα βαπτιστήριο να μην ύπήρξε έξ ύπαρχης δίκωγο αλλά να απέκτησε τις κόγχες του όταν έπαψε πιά να χρησιμοποιείται ως βαπτιστήριο. Θα πρέπει ίσως να αναφερθούν και οι τέσσερις δίκωγχες βασιλικές με τρούλο, στις οποίες ο τρούλος καλύπτειλόκληρο το τετράγωνο στην κάτοψη ναό. Τους ναούς αυτούς, που όλοι τους βρίσκονται στα έλληνικά νησιά, ο Α. "Ορλάνδος τους ονόμασε «μαυσωλειαί-δους» τύπου και ή Κ. Φατούρου «τύπου μαυσωλείου».

Το κεφ. τελειώνει με την παρατήρηση του συγγρ. πώς ποσοστό 27% από τους δίκωγχους ναούς της "Ανατολής είναι έξ όλοκλήρου ή έν μέρει υπόσκαφοι. Τό γεγονός άπο-δίνεται από τό συγγρ. ότι πολλοί δίκωγοι ναοί είναι νεκρικοί.

Στό V κεφ. γίνεται λόγος γιά τις διαστάσεις των δικόγγων, που πάντοτε είναι μικρό-τεροι από τους άλλους με μία κόγχη που βρίσκονται στην ίδια περιοχή. Τούτο άποδίνεται στο ότι μεγάλος αριθμός δικόγγων ήταν οικογενειακοί νεκρικοί. "Αρκετά κατατοπιστι-κός είναι ό πίνακας με τά έμβραδά των δικόγγων που προηγείται του κεφαλαίου.

Στό VI κεφ. γίνεται λόγος γιά τις περιόδους της έξαρσης και ύφεσης των δικόγγων ναών. "Ο τύπος έμφανίζεται σχεδόν ταυτόχρονα στην "Ανατολή και τη Δύση (με κάποιο προβάδισμα της Μ. "Ασίας) κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Δέν έχουμε μνημεία κατά τους Ζ' και Η' αιώνες. Έξαρση των δικόγγων παρατηρείται κατά τους Θ'-ΙΓ' αιώνες. Μετά τό ΙΓ'-ΙΔ' αί. οι δίκωγοι παρακμάζουν και διατηρούνται μόνο σε νησιά του Αιγαίου και ιδίως των Κυκλάδων.

Στό Μέρος IV (σσ. 371-383) ό συγγρ. αναφέρεται στις θεωρίες γύρω από την καταγω-γή των δικόγγων ναών. Στό Ι' κεφ. αναφέρονται οι άπόψεις των ξένων αρχιτεκτόνων και αρχαιολόγων. "Ο πρώτος που ένδιαφέρθηκε γιά την καταγωγή του δικόγγου ναού ήταν ό Γάλλος Pr. Mérimée, που τό 1840 με άφορμή τό ναό της άγ. Χριστίνας της Κορσικής διατύπωσε την άποψη ότι οι δύο κόγχες παριστάνουν τους μαστούς της άγίας, που σύμ-φωνα με τό συναξάριό της άνάθρεψε με τό γάλα της δύο φίδια.

"Ο C. Enlart, τό 1899 και 1917, σημείωσε πώς τό δίκωγο σχήμα δυνατόν να όφείλεται είτε στη «συλλειτουργία δύο δογμάτων είτε στην έπιθυμία να τιμηθούν δύο ταυτοχρόνως άγιοι. Τη δεύτερη από αυτές τις άπόψεις είχε ήδη τό 1908 διατυπώσει ό Αγύ.

‘Ο G. de Angelis d'Ossat τὸ 1942 δέχεται, ὅτι ὁ τύπος προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ οἱ δυὸ ἀψίδες ὀφείλονται στὸ ὅτι οἱ ναοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι σὲ δυὸ ἁγίους. Συμπληρώνει δὲ πῶς οἱ λίγες ἰταλικὲς ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου προέρχονται ἀπὸ πρότυπα βυζαντινοκρητικά.

Τὸ 1954 ὁ H. Nhalpakhch'ian, ἀγνοώντας τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς δίκoγχους ναοὺς τῆς πατρίδας του, καταλήγει στὸ συμπέρασμα, πῶς οἱ δίκoγχοι ναοὶ ἔχουν προέλευση ἄρμενική.

Τὸ 1961 ὁ Miraballa Roberti, ποὺ ἀγνοεῖ τοὺς δίκoγχους τῆς Ἀνατολῆς καὶ μερικοὺς τῆς Δύσης, καταλήγει στὸ ἐντελῶς ἐσφαλμένο συμπέρασμα, πῶς «L'origine delle chiese a due absidi è ricercata in ambiente carolingio e non romanico».

Τὸ 1965 ὁ R. Tronfi μὲ εὐκαιρία τοὺς δίκoγχους ναοὺς τῆς La Spezia καὶ Lunigiana ὑποθέτει πῶς ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀψίδες πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «μαρτύριον» γιὰ τὴ διαφύλαξη λειψάνων.

Τὸ 1968 ὁ Τούρκος βυζαντινολόγος Semavi Eyice μὲ εὐκαιρία τὴν ἐκ νέου μελέτη τοῦ δίκoγχου ναοσκοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Goshavank τῆς Ἀρμενίας ἐπανέρχεται στὴν παλιά ἄποψη τοῦ J. W. Crowfoot καὶ γράφει πῶς οἱ δυὸ ἀψίδες συνδέονται μὲ τοὺς συναντοκράτορες Βασίλειο Β' καὶ Κωνσταντῖνο Η' (ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος γράφεται Β' ἀντὶ Η').

Τέλος ἀναφέρεται καὶ ἡ παλιά ἄποψη τοῦ J. A. Brutails, ὁ ὁποῖος τὸ 1892 μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μελέτης τοῦ δίκoγχου ναοῦ τοῦ Montbolo τῆς Γαλλίας, κάνει τὴν ἀπίθανη σκέψη, πῶς οἱ δυὸ ἀψίδες ὀφείλονται στὴν ἀδυναμία τῶν μαστόρων νὰ κατασκευάσουν μιὰ μεγάλη ἀψίδα. Τὴν ἄποψη αὐτὴ υἱοθέτησε τὸ 1929 ὁ R. De Lasteyrie.

Στὸ II κεφ. τοῦ IV Μέρους γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχαιολόγων. Πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς δίκoγχους ναοὺς εἶναι ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰ. Κουμανούδης, ποὺ τὸ 1959 διατύπωσε τὴν περιέργη θεωρία, πῶς οἱ δύο κόγχες ὀφείλονται μᾶλλον στὸ μικρὸ πλάτος τῶν ναῶν τὸ ὁποῖο δὲν ἐπέτρεπε νὰ ἰδρυθεῖ καὶ τρίτη κόγχη. Παρόλο ποὺ ἡ ἄποψη αὐτὴ κρίθηκε δυσμενῶς ἀπὸ τὸν Π. Βοκοτόπουλο (1967-68) καὶ Δ. Βασιλειάδη (1960) ὁ Κουμανούδης τὸ 1968 ἐπανέρχεται στὴν παλιά του ἄποψη.

‘Ο Α. ‘Ορλάνδος μὲ ἀφορμὴ τὸ ναὸ τῆς Φλουριάς Πάρου διατύπωσε τὴν ἄποψη, πῶς οἱ δυὸ κόγχες τοῦ ναοῦ ἐξυπηρετοῦσαν ὁμόστεγο λειτουργία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, πράγμα ἀναμφισβήτητο γιὰ τὸ ναὸ αὐτό.

‘Ο Δ. Βασιλειάδης, παρὰ τὴν ἑλλιπῆ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, τὴν ἀγνοία ἄρκων μνημείων καὶ τὰ πολλὰ λάθη του, πλησίασε περισσότερο στὴ λύση τοῦ προβλήματος. Θεωρεῖ: α) τὴν προέλευση τοῦ τύπου τῆς ἐπιπεδόστεγης κυκλαδικῆς βασιλικῆς μὲ δύο κόγχες δυτική, β) τὴν καταγωγή τοῦ μονόκλιτου τύπου μὲ δύο κόγχες ἀνατολική, γιατί βρίσκεται στὴν Κύπρο παράδειγμα ποὺ ἀνήκει στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, γ) ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ (Ἀγιοὶ Τόποι) πῆραν οἱ Σταυροφόροι τὸ δίκoγχο θολοσκεπὴ ναὸ καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ Δύση ἐπανῆλθε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει τὶς ἀνάγκες συλλειτουργίας. Πάνω στὶς ἀπόψεις τοῦ Βασιλειάδη ὁ συγγρ. παρατηρεῖ: α) ὁ τύπος τῶν δίκoγχων κυκλαδικῶν ναῶν δὲν ἔχει δυτικὴ προέλευση πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ναοὺς τῆς Νάξου, β) παρόλο ποὺ ὑπάρχουν ναοὶ ὅπου γίνεται συλλειτουργία τὸ δίκoγχο σχέδιο δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλεται στὴ φραγκοκρατία, γ) στὴν Κύπρο ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα μόνο ναὸ, τὸν Ἀγ. Γεώργιο Ἀφέντρικας Καρπασίας, δ) ἥδη πρὶν ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ὁ τύπος εἶναι γνωστός στὴ Δύση, ὅπου ὑπάρχουν παραδείγματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις τοῦ Π. Βοκοτόπουλου, παρατηρώντας, πῶς ἂν καὶ ἀγνοεῖ μερικὰ παραδείγματα, πλησίασε περισσότερο τὴ λύση τοῦ προβλήματος.

Ώστόσο τοῦ ἀντιπαρατηρεῖ α) πῶς ὁ τύπος τοῦ μονόχωρου δίκoγχου ναοῦ δὲν διαδόθηκε κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, γιατί ὑπάρχουν παραδείγματα στὴν Ἀνατολὴ καὶ Δύση ποὺ χρονολογοῦνται μέχρι καὶ τὸν Ε' αἰ., β) ὅτι μόνο λίγοι σχετικὰ ναοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἐπὶ ἐνετοκρατίας γιὰ συλλειτουργία τῶν δύο δογμάτων στὶς Κυκλάδες καὶ γ) δὲν εἶναι σωστὸ πῶς οἱ δίκλιτοι δίκoγχοι ναοὶ «ἔχουν διάδοσιν» κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο στὴν περιοχὴ τῆς «ἀνατολικῆς σχολῆς». Ὑπάρχουν πολλοὶ δίκλιτοι ναοὶ τῆς Δύσης ποὺ χρονολογοῦνται στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Σὲ νεώτερη τους ἔργασα ὁ Π. Βοκοτόπουλος διορθώνει τὴ χρονολογία ἐμφάνισης τῶν δίκoγχων σημειώνοντας ὅτι χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων.

Στὸ Μέρος V (σσ. 387-423), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κεφάλαια, ἀσχολεῖται ὁ συγγρ. μὲ τὴν ἀρχαία κληρονομία. Τὸ I κεφ., πλοῦσιο σὲ βιβλιογραφία, ἀποτελεῖ μιὰ γενικὴ ἐξέταση μὲ πολλὰ παραδείγματα τῶν διδύμων θεοτήτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῶν διδύμων βωμῶν καὶ τῶν δίκλιτων καὶ δίκoγχων ναῶν τῆς ἀρχαιότητος. Καταλήγει δὲ στὸ συμπέρασμα πῶς τὰ δίκλιτα ἔθνικα οἰκοδομήματα ὑπῆρξαν οἱ ἄμεσοι πρόγονοι τῶν δίκλιτων χριστιανικῶν θρησκευτικῶν κτηρίων ποὺ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ἥδη ἀπὸ τὸν Ε' μ.Χ. αἰώνα. Ἡ ἀρχαιότητα γνῶριζε τὰ δίκλιτα οἰκοδομήματα καὶ τὶς δίκoγχες οἰκοδομὲς καὶ ἡ πείρα τῆς εἶναι πολὺτιμη γιὰ τὴ γένεση τῶν «διμαρτύρων» δίκoγχων ναῶν.

Στὸ μικρὸ II κεφ. ἐξετάζεται ἡ σχέση τῶν δίκoγχων καὶ δίκλιτων ναῶν καὶ τινίζεται ἀκόμα μιὰ φορὰ ἡ στενὴ τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ τους ὁμοιότητα. Παρατηρεῖ ἀκόμα ὁ συγγρ. ὅτι ὅπου συνήθως ὑπάρχουν δίκoγχοι ναοὶ ὑπάρχουν πάντα καὶ δίκλιτοι, ἐνὸς κατὰ τρόπο περίεργο δὲν παρατηρεῖται τὸ ἀντίθετο.

Στὸ VI Μέρος (σσ. 427-473), ποὺ τὸ ἀποτελοῦν δύο κεφάλαια, ἐξετάζονται: στὸ I κεφ. οἱ νεκρικοὶ χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ στὸ κεφ. II οἱ δίκoγχοι ταφικοὶ χώροι. Ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἐρευνὰ του ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ δίκoγχοι ναοὶ εἶναι ἀπλῶς διμάρτυροι, ἄπονη ποὺ τὴ δέχονται κι ἄλλοι ἐρευνητές. Ὅμως τὸν ἀπασχολοῦν τρία ἐρωτηματικά: α) πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῶν δίκoγχων ναῶν στὰ νησιά τῆς Μεσογείου καὶ κοντὰ σὲ σπουδαία λιμάνια; Μήπως μποροῦν νὰ σχετιστοῦν μὲ τοὺς ναυτικούς καὶ τὴ ζωὴ τους; β) πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς ἐνδοχώρας βρίσκονται κοντὰ σὲ ὄχθες ποταμῶν, λιμνῶν, πηγῆς ἢ λιμανία νησιῶν, γ) γιατί ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς δίκoγχοις ναοὺς εἶναι νεκροταφειακοὶ ἢ νεκρολατρικοὶ; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ προστίθεται καὶ ἡ δυσκολία τῆς ὑπαρξὸς δύο ἁγίων τραπεζῶν στὸν ἴδιο ναό, πράγμα ποὺ ρητὰ ἀπαγορευόταν κατὰ τοὺς ἐξὶ πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ὁ νεκρολατρικὸς ναὸς ἔχει διαφορετικὸ προορισμὸ ἀπὸ τὸν ἐνοριακόν. Ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τοὺς ἐνοριακοὺς ἢ τὰ καθολικά μονῶν, ὅπου γίνονται καὶ μεμονωμένες ταφὲς σημαντικῶν προσώπων. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὁ νεκρικὸς ναὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν κύριο ναὸ ἢ παραπλευρῶς. Μερικὲς φορὲς οἱ ἐνοριακοὶ μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ νεκρικοὺς ἢ ἀντίστροφα. Τέλος οἱ νεκρικοὶ ναοὶ μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι χωρὶς ἀνίδια ἱεροῦ μιὰ καὶ δὲν ἔχουν ἅγια τράπεζα.

Στὸ II κεφ. γίνεται λόγος γιὰ τοὺς δίκoγχοις ταφικοὺς χώρους σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ καίρια γὰρ τῶν δύο κογχῶν τῶν μνημείων ποὺ ἐξέτασε. Ἡ ἀπάντησις ποὺ δίνει στὸ ἐρώτημα ἔχει δύο σκέλη: α) ὡς πρότυπο τοῦ δίκoγχου νεκρικοῦ πρέπει νὰ χρησίμευσαν δίκoγχοι ταφικοὶ χώροι τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, καὶ β) ἡ κατάργησις τῆς μεσαιῶν κόγχης δὲν σήμαινε ἀπαραίτητα καὶ τὴν κατάργησις τῶν παλιν μικρῶν κογχῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀνεξάρτητα σὲ πολλὰς περιπτώσεις. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξέτασις τῶν δίκoγχων ταφικῶν χώρων ἀνακεφαλαιώνοντας σημειώνει, πῶς ὁ νεκρικὸς χαρακτήρας ὁρισμένων δίκoγχων ἐξηγνεῖται ἀπόλυτα τὰ ἐρωτήματα τῆς σ. 427 καὶ μάλιστα τὰ I καὶ III.

Τέλος όσον αφορά την ειδική γεωγραφική εξάπλωση των δίκογχων δίνεται ή απάντηση ότι ό τύπος υιοθετήθηκε μόνο από τη λεγόμενη «Σχολή της Άνωτολής» της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Όσον αφορά δέ την καταγωγή των ίδιων άνιδίων την άνάγει σέ παλαιοχριστιανικά ταφικά και σέ πιό παλιά παγανιστικά ρωμαϊκά κτήρια.

Στό VII Μέρος (σσ. 477-480) εκθέτει ό συγγρ. τά συμπεράσματα της έρευνάς του, τά όποια είναι: α) ό δίκογχος, όπως και ό δίκλιτος ναός πρέπει νά γεννηθήκαν στή Μ. Άσία κάτω από ισχυρές έλληνιστικές και ρωμαϊκές επιδράσεις, β) οί λόγοι της δημιουργίας του είναι κυρίως λατρευτικοί και σέ σπάνιες περιπτώσεις είναι κατασκευαστικοί-κτηριοποιοί. Στή συνέχεια κάνει άνακεφαλαίωση των δσων μέχρι τώρα εξέθεσε. Έτσι τό 17% των δίκογχων τοῦ corpus, ήτοι 22 ναοί είναι άφιερωμένοι σέ ζεύγος άγίων. Μερικοί είναι προορισμένοι γιά όμόστεγη λειτουργία δύο δογμάτων. Άλλοι δίκογχοι προέρχονται από μετασκευή μονόκογχων ναών. Και τέλος πολλοί δίκογχοι ήταν νεκρικοί ή νεκρολατρικοί. Τελειώνει δέ μέ μία έλπίδα-εύχή, πώς ή περαιτέρω έρευνα θα ένισχύσει περισσότερο τη θέση της διατριβής του.

Στό τέλος τοῦ βιβλίου (σσ. 483-513) υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία και άναλυτικό εύρετήριο (σσ. 515-540) πού εύκολύνουν πολύ τό μελετητή. Χρήσιμη είναι και ή σύντομη περίληψη στά γαλλικά (σσ. 543-547) γιά τούς μή γνωρίζοντες έλληνικά.

Η μελέτη τοῦ Γ. Δημητροκάλλη έχει δουλευτεί μέ πολύ ζήλο και αὐταπάρνηση, θά έλεγα, μιά και, όπως φαίνεται από τά γραφόμενά του, πολλά μνημεία, ιδίως τοῦ έλλαδικοῦ χώρου, πού παραθέτει στό corpus τά επισκέφθηκε και τά μέτρησε ξανά. Η έπιθυμία του δέ νά βοηθήσει και τό μελετητή στήν έρευνά του τόν κάνει νά μὴν άρκεῖται σέ ένα σχόλιο τοῦ μνημείου, άλλα νά δίνει πολλές άπεικονίσεις του. Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τό κείμενο. Έμπλουτίζεται μέ χωρία αὐτούσια παρμένα από τις διάφορες έργασίες πού χρησιμοποιεῖ. Τοῦτο είναι δίκοπο μαχαίρι, γιαιτό στό τέλος, έχω τη γνώμη, πώς άποβαίνει σέ βάρος τοῦ συνθετικοῦ χαρακτήρα τοῦ βιβλίου.

Ύστερα από την έκτενή μάλλον παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Γ. Δημητροκάλλη θά μπορούσαμε νά σταθοῦμε σέ μερικά μόνο σημεία. Πρέπει μάλλον νά συμπληρωθεῖ ή σχετική μέ τούς δίκόγχους της νότιας Ίταλίας βιβλιογραφία. Έτσι τά μνημεία της περιοχῆς αὐτῆς πού περιλαμβάνονται στό corpus από ένα (S. Procopio di Fasano) θά γίνουν πάνω από δεκαπέντε. (Γιά τη βιβλιογραφία και τά μνημεία βλ. R. C a p r a, R.A.C. 3-4, 1979, 387-388). Στήν περιοχή Μονοπολί (Bari) ένα ποσοστό 50% των λαξευμένων στους βράχους έκκλησιών είναι δίκογχες. (Βλ. N. L a v e r m i c c a, Gli Insedamenti rupestri del territorio di Monopoli (Corpus degli insediamenti medievali della Puglia, della Lucania e della Calabria, 1, Bari 1977). Στά μνημεία της Βουλγαρίας πρέπει νά προστεθεῖ ή λαξευτή έκκλησία της Άγ. Μαρίας κοντά στή Viktorova Laka πού δημοσιεύτηκε τό 1977 (βλ. A. Novak, La chapelle rupestre Sainte Marine près de Viktorova Laka, Byz Slav. 38, 1977, 185-206), πού δέν ήταν δυνατό νά τη γνωρίζει ό Δ. Μέ τό ίδιο πνεῦμα πρέπει νά προστεθεῖ και ό βυζαντινός ναός τοῦ Άγ. Νικολάου (13ος αἰ.) κοντά στό χωριό Μεσσοπόταμο της Β. Ηπείρου, πού πρωτοδημοσίευσε ό Φρ. Βερσάκης (Βυζαντινός ναός έν Δελβίνω, ΑΔ 1, 1915, 28-44) χωρίς νά καταλάβει, πώς ή σημερινή ανατολική πλευρά προέρχεται από μεταγενέστερη έπισκευή. Άποκατάσταση τοῦ μνημείου έδωσε ό Α. Meksi (Arkitektura e kishës së Mesopotamit, Monumentet, 3, 1972, 47-94). Οί έλάχιστες αὐτές προσθήκες και οί τυχόν άλλες μικρότερης σημασίας πού θά μπορούσαν νά γίνουν δέν μειώνουν καθόλου την άξία της πολῦ άξιόλογης και πλούσιας σέ υλικό έργασίας τοῦ Γ. Δ. Είναι ή πρώτη έργασία πού καταπιάστηκε μέ τό πρόβλημα των δίκογχων ναών και παρά τις έλάχιστες μικροατέλειες άποτελεῖ σπουδαία συνεισφορά στή μελέτη τοῦ προβλήματος των ναών της κατηγορίας αὐτῆς. Μπορεῖ ίσως νά υπάρξουν διαφωνίες ως πρὸς τις άπάνσεις

τοῦ συγγραφέα, ὅμως ἡ σύνθεση, ἡ διάρθρωση, τὸ κριτικὸ πνεῦμα, ἡ ἀκριβὴς ἀνάλυση καὶ σαφὴς διατύπωση εἶναι προσόντα τὰ ὁποῖα ἀξιολογοῦν τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Α. καὶ τὰ ὁποῖα τὴν κατατάσσουν ἀνάμεσα στὰ λιὰ σοβαρὰ ἔργα ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν δίκωγων ναῶν.

Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Ἄθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οἱ Ἑλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714). Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφανρωτική περίοδο, ἔκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολὺ δικαιολογημένα οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἀποτελέσαν σ' ὅλην τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μιὰν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐκείνες ἐοτίες, ὅπου ὁ καταδικωμένος Ἑλληνισμὸς βρῆκε καταφυγὴ καὶ ἀνέπτυξε στὴ συνέχεια τὶς δυνάμεις του. Γιὰ ἓνα λόγο πάντως οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἔχουν μιὰν ἰδιαιτερότητα προκειμένου γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ μας ἱστορία, ἀφοῦ συνδέθηκαν ἄμεσα μὲ τοὺς Φαναριώτες τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἶναι, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ κλασικὸ βιβλίον τοῦ Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, ὅπου, ὡς γνωστόν, γίνεται λόγος γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ (καὶ Νεοελληνικοῦ ἀργότερα) κόσμου οἱ ρουμανικὲς χῶρες. Ἐνῶν ἀπὸ τοὺς δρόμους ποὺ ἀνοίξε στὸ βιβλίον αὐτὸ ἐρευνᾶ τὸ κρινόμενο ἐδῶ βιβλίον τοῦ κ. Ἀθ. Καραθανάση ποὺ ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὴν παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴ Βλαχία κατὰ τὴν ἄμεση προφανρωτική περίοδο (1676-1714). Μὲ τὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ σ. προσπαθεῖ νὰ ἀνιχνεύσει τὶς αἰτίες, τοὺς τρόπους, τὶς διεργασίες, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ὧν αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἑλληνικῆς λογιόσυνης στὴ Βλαχία καὶ ὅπως αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἐλληνικὴ (κύρια) καὶ στὴ ρουμανικὴ γραμματεία. Ἐχομε δηλ. νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ μιὰ σειρά προβλημάτων ποὺ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα ἀπότοκα τῶν ἐξελίξεων ποὺ φέρνει ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὶς ἡγεμονίες σὲ μιὰ περίοδο ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς ἀφυπνίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδυάσει τὴ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ μὲ τὰ προοδευτικὰ μηνύματα ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἀναγεννημένη Εὐρώπη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τοῦ (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ὁ κ. Καραθανάσης ἐρευνᾷ τοὺς φορεῖς ποὺ ἐδημιούργησαν τὴν προφανρωτικὴ αὐτὴ περίοδο καὶ ποὺ εἶναι τὸ Βυζάντιον, ἡ Ὁρθόδοξη καὶ φυσικὰ οἱ λόγιοι, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἐμπορο—πρόσωπα δηλ. ποὺ διέδωσαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι, βέβαια, ὀρισμένοι ἐντόπιοι ἡγεμόνες ποὺ ἐβοήθησαν καθεστὶ ἑλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξο, ἀφοῦ πιστεύουν ὅτι εἶναι οἱ συνεχιστὲς τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἐπομένως ὀφείλουν νὰ υποστηρίξουν τὸ ἑλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα. Ἐνας ἄλλος καθοριστικὸς ἐπίσης παράγοντας γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κλίματος αὐτοῦ ἦταν ὁ ρόλος ποὺ διαδραμάτισε στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς ὁ σοφὸς Φαναριώτης ἀξιωματοῦχος Ἰωάννης Καρυοφύλλης στὴν περίοδο 1650-1690 (βλ. τὸ Β' κεφ. Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη καὶ τοῦ κ. κ. ο. σσ. 29-60). Ὁ Καρυοφύλλης εἶχε ἓνα ρόλο σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις ὅχι μόνον στὸν πολιτικὸ τομέα ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτιστικόν, τὸν ὁποῖο ὁμολογουμένως ἐπηρεάσε θεμελιωδῶς. Εἶναι ὁ λόγιος ποὺ μὲ τὸ σύστημά του καὶ τὶς ἰδέες του συνεδύασε δυναμικὰ τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ καὶ τὴ φωτισμένη Εὐρώπη, ὅπως λίγες δεκαετίες ἀργότερα εἶχαν ὁραματισεῖ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης καὶ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς διδασκαλίας τοῦ διοχετεύθηκε στὴ Βλαχία κι ἐγίνε ἀφορμὴ γιὰ παραπέρα ἐξελί-